

Πώς αντέδρασαν τα Συντάγματα στην οικονομική κρίση;¹

Οικονομική κρίση και συνταγματική ανθεκτικότητα.

Ως **ανθεκτικότητα** ορίζεται η ικανότητα ενός συστήματος και των μερών που το απαρτίζουν να προβλέπουν, να προσαρμόζονται ή να ανακάμπτουν από τις επιπτώσεις εν δυνάμει επικίνδυνων γεγονότων, κατά τρόπο άμεσο και αποτελεσματικό, διασφαλίζοντας τη διατήρηση, αποκατάσταση ή βελτίωση των δομών και των ουσιαστών λειτουργιών τους. Η ικανότητα προσαρμογής σε μεταβαλλόμενες συνθήκες, εκπληρώνοντας ταυτόχρονα τους θεμελιώδεις σκοπούς ενός συστήματος ή οργανισμού, συνιστά το κυριότερο γνώρισμα της ανθεκτικότητας.

Η διεθνής οικονομική κρίση² έπληξε απροσδόκητα την ομαλή λειτουργία κοινωνικών σχηματισμών, ενόμων τάξεων και θεσμών, καθιστώντας αναγκαία τη διαχείριση καινοφανών δεδομένων. Η οικονομική κρίση αποτέλεσε στις πληττόμενες χώρες ένα απρόβλεπτο γεγονός, που δεν θα ήταν υπερβολή να χαρακτηριστεί ως καταστροφή. Υπό αυτό το πρίσμα προσφέρει το κατάλληλο έδαφος για την κριτική προσέγγιση του τρόπου που ανταποκρίθηκαν ή αντέδρασαν οι συνταγματικοί θεσμοί, με γνώμονα το κριτήριο της ανθεκτικότητας (resilience).

Οι διαφορετικές μορφές αντίδρασης των Συνταγμάτων απέναντι στην κρίση υποδεικνύουν ότι η έννοια της συνταγματικής ανθεκτικότητας δεν ταυτίζεται με την *αντοχή* του Συντάγματος, που κατά κανόνα χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει τη διάρκεια, δηλαδή τη σχέση του Συντάγματος με τον χρόνο. **Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος δεν αναφέρεται στον χρόνο ζωής του, αλλά στην ικανότητά του να ανταπεξέρχεται σε ισχυρά πλήγματα και ταυτόχρονα να διευκολύνει την έννομη τάξη, της οποίας αποτελεί βάση, να αποκαθιστά τις λειτουργίες της μέσα στο υφιστάμενο πλαίσιο θεμελιωδών κανόνων της οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης.**

Ποια λοιπόν είναι η σχέση μεταξύ της συνταγματικής ανθεκτικότητας και της ικανότητας του Συντάγματος να συμβάλει στην αντιμετώπιση κρίσεων ή καταστροφών;

Ένα *ανθεκτικό Σύνταγμα*, κατά τα ανωτέρω, όταν τίθεται αντιμέτωπο με σοβαρές κρίσεις, έχει την ικανότητα να υποδέχεται τα απρόβλεπτα γεγονότα και να προσαρμόζεται στις νέες συνθήκες χωρίς να συρρικνώνεται η κανονιστικότητά του. Έτσι διασφαλίζεται ότι οι δημοκρατικοί θεσμοί και το κοινωνικό κράτος δικαίου θα επιδείξουν επίσης ανθεκτικότητα.

---

¹ Παρουσιάζονται εκτενή αποσπάσματα από το Τρίτο Κεφάλαιο του Βιβλίου των **Ξ. Κοντιάδη και Α. Φωτιάδου**, *Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος – Συνταγματική αλλαγή, δικαιώματα και κυριαρχία σε συνθήκες κρίσης*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016, σελ. 91-141. Η επιλογή των αποσπασμάτων δεν υποκαθιστά την πληρότητα, επάρκεια και συνεκτικότητα των επιχειρημάτων που διατυπώνουν οι συγγραφείς κατά την ανάλυση και εξέταση του πραγματευόμενου θεματικού πεδίου.

² Η οικονομική κρίση του 2008 εκδηλώθηκε αρχικά στις ΗΠΑ και κατόπιν έπληξε στο σύνολό τους σχεδόν όλες τις ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες οικονομίες. Για τα αίτια της κρίσης: **Andrew Mell και Oliver Walker**, *The Rough Guide to Economics – From First Principles to the Financial Crisis*, R.G. Ltd, London, Μάρτιος 2014, σελ. [322-343](#).

Τυπολογία των συνταγματικών αντιδράσεων και ανθεκτικότητα.

Η οικονομική κρίση οδήγησε σε ποικίλες συνταγματικές αντιδράσεις. Τα Συντάγματα που τέθηκαν αντιμέτωπα με απροσδόκητα θεσμικά και οικονομικά δεδομένα είτε πέτυχαν να προσαρμοστούν, είτε κατέρρευσαν, είτε διατήρησαν αλώβητες τις λειτουργίες τους και την κανονιστικότητά τους.

Η *προσαρμοστικότητα* (adjustment), η *κατάρρευση* (breakdown), η *υποταγή* (submission) και η *σταθερότητα* (stamina) αποτελούν τις τέσσερις μορφές αντίδρασης των συνταγμάτων στα πλήγματα της οικονομικής κρίσης.

Τα κυριότερα κριτήρια που έθεσαν οι **Ξ. Κοντιάδης** και **Α. Φωτιάδου** για την ανάλυση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στα Συντάγματα ήταν αν πραγματοποιήθηκαν συνταγματικές αναθεωρήσεις (που περιλαμβάνουν από ολικές αναθεωρήσεις μέχρι περιορισμένης έκτασης τροποποιήσεις και προσθήκες), αν σημειώθηκαν (και τι είδους) άτυπες συνταγματικές μεταβολές από τον κοινό νομοθέτη και τον δικαστή, αν προκλήθηκαν μεταμορφώσεις του πολιτικού συστήματος και αν υπήρξαν μετασχηματισμοί στις λειτουργίες και την κανονιστικότητα του Συντάγματος.

Προσαρμοστικότητα

Προσαρμοστικότητα του Συντάγματος σημαίνει ανταπόκριση στην κρίση με την προσαρμογή και την επικαιροποίηση των διατάξεών του, μέσω ενός συνδυασμού τυπικών και άτυπων μεταβολών. Κάθε κράτος εμφανίζει διακριτές μορφές συνταγματικής δυσκαμψίας, δηλαδή συναρθρώσεις θεσμικών και πραγματικών αναχωμάτων απέναντι στη συνταγματική μεταβολή. Αυτές οι μορφές δυσκαμψίας επιδρούν καθοριστικά στη διαμόρφωση της διαφορετικής πορείας που ακολουθεί κάθε έννομη τάξη μπροστά στην κρίση.

Στην περίπτωση των Συνταγμάτων που επέδειξαν προσαρμοστικότητα αναδεικνύεται ότι είτε οι μηχανισμοί συνταγματικής αναθεώρησης επέτρεψαν χωρίς χρονοτριβή την τυπική μεταβολή τους, είτε η δικαστική εξουσία λειτούργησε με την απαιτούμενη βούληση και ετοιμότητα κατά τον έλεγχο συνταγματικότητας των περιοριστικών μέτρων, είτε ακολουθήθηκαν και οι δύο προηγούμενες οδοί προκειμένου το Σύνταγμα να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της κρίσης και να μην περιπέσει σε αδράνεια.

Οι συνταγματικές τάξεις που επέδειξαν *προσαρμοστικότητα* υιοθέτησαν βαθμιαίες αλλαγές και επαυξητικά βήματα, ακολουθώντας μια πραγματιστική αντίληψη, προκειμένου να συνεχίσουν να επιτελούν τις λειτουργίες τους. Η συνταγματική προσαρμογή θεωρήθηκε ως ένα από τα μέσα αντιμετώπισης της κρίσης και αφομοίωσης των νέων θεσμικών και οικονομικών δεδομένων, ανανεώνοντας ταυτόχρονα τη συμβολική ισχύ του Συντάγματος. Το **Ηνωμένο Βασίλειο**, η **Ιρλανδία**, η **Ισπανία**, η **Ιταλία** και η **Λετονία** ακολούθησαν διαφορετικές πορείες προσαρμογής, επιτρέποντας στα Συντάγματα να διατηρήσουν την κανονιστικότητά τους και ενδεχομένως να ενισχύσουν τη συμβολική τους λειτουργία. Υπό αυτή την έννοια τα Συντάγματά τους εναρμονίστηκαν με τις απαιτήσεις της κρίσης, αποδεικνύοντας έτσι ή και ενισχύοντας την *ανθεκτικότητά* τους.

Η κατοχύρωση της ρήτρας του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού αποτελεί ιδίως παράδειγμα αξιοποίησης της τεράστιας *συμβολικής δύναμης του Συντάγματος ως απάντησης στην οικονομική κρίση*. Ανεξάρτητα από τη θεωρητική διαμάχη για το κανονιστικό περιεχόμενο και τις δυνατότητες πρακτικής εφαρμογής της ρήτρας, η υιοθέτησή της συνιστά αυτή καθαυτήν μια όψη συνταγματικής προσαρμογής στα νέα δεδομένα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της **Ισπανίας** όπου, παρά την εξαιρετικά αυστηρή αναθεωρητική ρήτρα, το Σύνταγμα αναθεωρήθηκε το 2011 με τη χρονικά συντεταγμένη αναθεωρητική διαδικασία που ολοκληρώθηκε ταχύτατα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι από το 1978 που τέθηκε σε ισχύ το Σύνταγμα της Ισπανίας είχε αναθεωρηθεί μέχρι το 2011 μόνο μια φορά, η απρόσκοπτη, με ευρύτατη κοινοβουλευτική πλειοψηφία και με συνοπτική διαδικασία υιοθέτηση της ρήτρας του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού και της ρήτρας χρέους επενήργησε ως απτό μήνυμα τόσο προς τους Ευρωπαίους εταίρους όσο και προς τις αγορές, ακριβώς τη στιγμή που η οικονομία της χώρας δεχόταν τις ισχυρότερες πιέσεις (Αύγουστος 2011), συνιστώντας δείγμα αξιοποίησης της συμβολικής λειτουργίας του Συντάγματος. Προϋπόθεση αυτής της όψης συνταγματικής προσαρμοστικότητας ήταν η συναίνεση των μεγάλων πολιτικών κομμάτων, που επέτρεψε την εκπλήρωση των όρων της αυστηρής αναθεωρητικής ρήτρας και τον παραμερισμό των λοιπών μορφών συνταγματικής δυσκαμψίας.

Η αναθεώρηση του Συντάγματος στην Ισπανία ως απάντηση στην κρίση υπήρξε το κυριότερο δείγμα συνταγματικής προσαρμοστικότητας, η οποία συνεπικουρήθηκε από την ενίοτε υπέρμετρη αυτοσυγκράτηση που επέδειξε το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ισπανίας κατά τον έλεγχο συνταγματικότητας των περιοριστικών μέτρων που θεσπίστηκαν λόγω της οικονομικής κρίσης³. Η στάση του Δικαστηρίου αποτέλεσε κρίσιμη ένδειξη ότι ο δικαστής δεν επρόκειτο να ανακόψει τις παρεμβάσεις του νομοθέτη. Κατά παρόμοιο τρόπο, και μάλιστα την ίδια χρονική περίοδο, υιοθετήθηκε η ρήτρα ισοσκελισμένου προϋπολογισμού στην **Ιταλία**. Είναι αξιοσημείωτο ότι το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο, προκειμένου να θεμελιώσει τη συνταγματικότητα των περιοριστικών μέτρων, διέκρινε μεταξύ της τρέχουσας οικονομικής κρίσης στην Ευρωζώνη και παλαιότερων κρίσεων, ιδίως ως προς την ένταση και τη διάρκεια των απαιτούμενων μέτρων.

Κατάρρευση

Η απομείωση της συνταγματικής ανθεκτικότητας οδήγησε τα Συντάγματα κάποιων χωρών σε κατάρρευση. Συνταγματική κατάρρευση σημειώθηκε στην **Ουγγαρία** και την **Ισλανδία**, όπου οι συνταγματικές εξελίξεις κατέληξαν σε εκ διαμέτρου αντίθετες κατευθύνσεις.

Στην **Ουγγαρία** ο σχηματισμός μιας ευρύτατης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας σε ένα πολιτικό περιβάλλον ακραίας πολιτικής πόλωσης οδήγησε στην αναθεώρηση του Συντάγματος προς μια αυταρχική κατεύθυνση. Η εξήγηση προϋποθέτει την αναδρομή στην πρόσφατη συνταγματική ιστορία, καθώς η Ουγγαρία υπήρξε το μοναδικό κράτος της Ανατολικής Ευρώπης όπου η μετάβαση από το σοσιαλιστικό καθεστώς δεν συνοδεύτηκε από την υιοθέτηση ενός νέου Συντάγματος.

---

³ Με μια σειρά αποφάσεων (122/2013 και 142/2013) το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ισπανίας έκρινε συνταγματική την αύξηση της συμμετοχής των ασφαλισμένων και συνταξιούχων στη δαπάνη αγοράς φαρμάκων, με το σκεπτικό ότι το δημοσιονομικό όφελος του μέτρου αυτού μπορεί να ποσοτικοποιηθεί, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο με την επιβάρυνση των ασθενών.

Από την άλλη πλευρά, η *συνταγματική κατάρρευση* ως συνέπεια της κρίσης υποδηλώνει μεν ένα **μη ανθεκτικό** Σύνταγμα, όχι όμως κατ' ανάγκην και μια μη ανθεκτική έννομη τάξη. Η διαφορά είναι κρίσιμη. Το Σύνταγμα αναλαμβάνει τον ρόλο της Ιφιγένειας προκειμένου να επιτύχουν το κράτος και η έννομη τάξη να διαπλεύσουν την κρίση και να κατευναστούν οι πολίτες. Η **Ισλανδία** αναζήτησε την ανάκαμψη μέσω της «θεραπευτικής» διαδικασίας συνταγματικής νομοθέτησης, στην οποία ο λαός είχε ενεργή συμμετοχή. Παρότι το αποτέλεσμα δεν ήταν τόσο ριζοσπαστικό όσο το είχαν οραματιστεί οι εμπνευστές του, το παλαιό Σύνταγμα δέχθηκε συντριπτικό πλήγμα από μια συνταγματοπαραγωγική διαδικασία που ενίσχυσε την κοινωνική συνοχή. Η πειραματική αυτή διαδικασία συμμετοχικού συνταγματικού σχεδιασμού συνέβαλε τελικά στη διαχείριση της οικονομικής κρίσης. Αν και η ανάκαμψη της χώρας προσεγγίζεται ιδίως με οικονομικούς όρους, ωστόσο η αίγλη που απέκτησε αυτό το συνταγματικό εγχείρημα αποτέλεσε ουσιώδες στοιχείο για την επιστροφή στην ομαλότητα.

Υποταγή

Στην περίπτωση της *συνταγματικής υποταγής*, παρότι το Σύνταγμα συνεχίζει να επιτελεί μέρος των λειτουργιών του, ωστόσο εμφανίζεται ανήμπορο και αποσβολωμένο μπροστά στην κρίση. Αυτή η (υπο)λειτουργία του Συντάγματος θα μπορούσε να εκληφθεί ως μια μορφή διατήρησης της ικανότητάς του να εκπληρώνει τους πρωταρχικούς σκοπούς του και άρα να σημαίνει ότι η αποκατάσταση της συνταγματικής ομαλότητας πραγματοποιείται με πιο αργά και ανεπαίσθητα βήματα. Όμως, καθώς η ικανότητά του να συγκαθορίζει τη διαμόρφωση των εξελίξεων υποχωρεί λόγω της συνταγματικής αδράνειας, αυξάνεται η πιθανότητα κατάρρευσης ή αντικατάστασής του. Όταν ενόψει της κρίσης δεν πραγματοποιούνται τυπικές συνταγματικές μεταβολές και η δικαστική εξουσία δεν παρεμβαίνει στις πληθωριστικές νομοθετικές μεταβολές με αποφάσεις που να επηρεάζουν ουσιωδώς τη ροή των πραγμάτων (χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητως ότι κρίνει τις νομοθετικές επιλογές αντισυνταγματικές), τότε από συνταγματική άποψη διαπιστώνεται στασιμότητα. Αυτή η ανισοβαρής συνταγματική εξέλιξη, τη στιγμή που η κρίση έχει προκαλέσει ραγδαίες αλλαγές στην οργανωμένη κοινωνική συμβίωση και ο πολιτικός χρόνος έχει επιταχυνθεί, θέτει τελικά το Σύνταγμα στο περιθώριο. Έτσι το Σύνταγμα δεν μπορεί πλέον να ανταποκριθεί στις προσδοκίες των πολιτών και η συνταγματική πίστη διαρρηγνύεται.

Επιπλέον, *συνταγματική υποταγή*, σημαίνει ανεπαρκή ή εσφαλμένη θεμελίωση νομοθετικών παρεμβάσεων και δικαστικών αποφάσεων, σταθμίσεις χωρίς σεβασμό σε συνταγματικές αρχές και δικαιώματα, καθυπόταξη του συνταγματικού λόγου στον πολιτικό λόγο, δυστοκία στην προώθηση τυπικών συνταγματικών μεταβολών για τη διαχείριση της κρίσης και κατά σύστημα παραπλανητική επίκληση του Συντάγματος στον δημόσιο διάλογο.

Οι αρχικές αντιδράσεις της **Πορτογαλίας** και της **Ελλάδας** απέναντι στην κρίση υποδηλώνουν συνταγματική υποταγή. Η πρώτη περίοδος, μέχρι το 2012, χαρακτηρίζεται από συνταγματική αδράνεια, που συνοδεύεται όμως από υπερχειλίζουσα συνταγματική ρητορεία. Σκέψεις αναθεώρησης των Συνταγμάτων των δύο χωρών απασχόλησαν τον δημόσιο διάλογο χωρίς να οδηγήσουν σε αποτέλεσμα, ενώ η δικαστική εξουσία εμφανίστηκε απρόθυμη και διστακτική να παρέμβει στο έργο του νομοθέτη, το οποίο κατά

μεγάλο μέρος υπαγορεύτηκε από τους διεθνείς δανειστές. Στην Ελλάδα η αναθεωρητική διαδικασία δεν ήταν επιτρεπτό να εκκινήσει πριν από τον Μάιο του 2013, ενώ στη συνέχεια οι πολιτικοί συσχετισμοί δεν διευκόλυναν ένα αναθεωρητικό εγχείρημα, όπως συνέβη στην Πορτογαλία.

Σε γενικές γραμμές είναι υποστηρίξιμο ότι το Σύνταγμα, στις δύο αυτές χώρες, συνέχισε να επιτελεί τις θεμελιώδεις λειτουργίες του, όμως δεν συνέβαλε στη διαχείριση της κρίσης και απώλεσε μέρος της κανονιστικής και συμβολικής του δύναμης. Παρ' όλα αυτά σταδιακά σημειώθηκε μια στροφή, ιδίως στο επίπεδο της δικαστικής εξουσίας. Στην Πορτογαλία η νομολογία παρότι παρέμεινε περιχαρακωμένη, ιδίως σε ζητήματα συνταγματικότητας των μέτρων για τους συνταξιούχους και τους εργαζόμενους στο Δημόσιο, ο δικαστής επέδειξε ωστόσο από το 2013 μια πιο δυναμική στάση, ενώ στην Ελλάδα η αρχική αμηχανία φάνηκε να υποχωρεί, ενίοτε επιδεικνύοντας έναν ετεροχρονισμένο δικαστικό ακτιβισμό.

Οι επιπτώσεις της κρίσης στην οργάνωση του κράτους.

Εξετάζοντας τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης ως προς την οργάνωση του κράτους, διαπιστώνεται ότι οι μεταβολές στη νομοθετική παραγωγή επηρέασαν τη σχέση μεταξύ εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας. Η ανάγκη για νομοθέτηση διά συνοπτικών προκοινοβουλευτικών και κοινοβουλευτικών διαδικασιών ενίσχυσε τον ρόλο της εκτελεστικής εξουσίας, ενίοτε απογυμνώνοντας τα Κοινοβούλια από την παραδοσιακή διαβουλευτική τους λειτουργία.

Κατά κανόνα τα Συντάγματα επιτάσσουν για την παραγωγή νομοθετικών πράξεων της εκτελεστικής εξουσίας τη συνδρομή εξαιρετικών και επείγουσών αναγκών. Οι έκτακτες οικονομικές συνθήκες ενδέχεται μεν να εμπίπτουν στην ευρύτερη κατηγορία της εξαιρετικής ανάγκης, χωρίς ωστόσο να αποτελούν μια κατά νομική κυριολεξία κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Έτσι η χρήση νομοθετικών πράξεων της εκτελεστικής εξουσίας έλαβε έναν πιο μόνιμο χαρακτήρα. Επιπλέον οι πράξεις αυτές υπέστησαν μια ποιοτική μετάλλαξη, καθώς δεν αφορούσαν πλέον κατά κανόνα επείγοντα ζητήματα χωρίς εθνική εμβέλεια, αλλά αντιθέτως ευρύτατα ρυθμιστικά πεδία μείζονος εθνικής σημασίας.

Αποτέλεσμα της κρίσης υπήρξε ο σχηματισμός κυβερνήσεων συνεργασίας, συχνά με ευρεία συμμετοχή τεχνοκρατών, σε χώρες δίχως παράδοση συμμαχικών κυβερνήσεων (όπως η Ελλάδα, η Ουγγαρία και το Ηνωμένο Βασίλειο), επηρεάζοντας το πολιτικό και το κομματικό σύστημα, αλλά και διευρύνοντας τη δυσθυμία των πολιτών έναντι της πολιτικής τάξης. Η συγκρότηση συμμαχικών κυβερνήσεων προκάλεσε εξάλλου την παραγωγή νέων ρυθμίσεων για τη διευκόλυνση της λειτουργίας τους.

Η αναδιοργάνωση της σχέσης μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας μπροστά στην κρίση εντάσσεται σε ένα ευρύτερο μετασηματισμό της διάκρισης των εξουσιών. Το άγραφο Σύνταγμα του Ηνωμένου Βασιλείου διευκόλυνε τις άμεσες αντιδράσεις ως προς την κατανομή αρμοδιοτήτων. Η πρώτη κυβέρνηση συνεργασίας μετά το 1975, προϊόν της εκλογικής αποδοκιμασίας των δύο μεγάλων κομμάτων για την αποτυχία ρύθμισης της οικονομίας και για το υψηλό δημόσιο χρέος, προχώρησε άμεσα σε θεσμικές προσαρμογές όπως η τροποποίηση του κανονιστικού πλαισίου για τη λειτουργία της κυβέρνησης (Cabinet Manual) και η Fixed-Term Parliament Act. Σε αρκετές από τις πληττόμενες χώρες υπήρξε ενίσχυση των μηχανισμών κοινοβουλευτικού ελέγχου και εκσυγχρονισμός του συστήματος

ελέγχων και αντίβαρων ως τμήμα της διαδικασίας ανάκαμψης, αλλά και ως μέσο διαφύλαξης της κανονιστικότητας του Συντάγματος μπροστά στις νέες συνθήκες.

Σύνοψη - Το πολυμήχανο Σύνταγμα

Τα Συντάγματα ζουν και πεθαίνουν. Άλλοτε ευημερούν, άλλοτε παρακμάζουν, ενώ ενίοτε περιπίπτουν σε μια κατάσταση «ημιζωής» χάνοντας μέρος της ισχύος και των λειτουργιών τους. Η συνταγματική ομοιόσταση συνεπάγεται την επίτευξη σταθερότητας μέσω μεταβολών. Τα ανθεκτικά Συντάγματα παραμένουν ακλόνητα εν μέσω κρίσεων και καταστροφών χάρη στην ομοιόσταση.

Ο Αμερικανός συνταγματολόγος **Richard Rosner** έχει επιχειρήσει μια αντιπαραβολή των χαρισμάτων και δεξιοτήτων που αποδόθηκαν στον Οδυσσέα και τον Αχιλλέα, η οποία είναι χρήσιμη για να αναδειχθούν τα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στη συνταγματική ανθεκτικότητα. Ο **Οδυσσέας** επιβιώνει επειδή είναι προσαρμοστικός, πραγματιστής και πολυμήχανος, αντί να επιλέγει την επικράτηση διά του ηρωισμού και της επιβολής όπως ο **Αχιλλέας**. Η πρόσληψη των Συνταγμάτων παρέπεμπε για μια μακρά περίοδο στο πρότυπο του Αχιλλέα. Τα Συντάγματα ήταν περιβεβλημένα με μια μυθική αχλή και υψηλό κύρος χάρη στην αυξημένη τυπική τους ισχύ. Ωστόσο τις τελευταίες δεκαετίες η απομυθοποίηση του Συντάγματος συνοδεύτηκε από την τάση επικέντρωσης στην αποτελεσματικότητά του, που προσομοιάζει μάλλον με την προσαρμοστικότητα του Οδυσσέα μπροστά σε νέες προκλήσεις.

Οι διαφορετικές μορφές αντίδρασης των Συνταγμάτων απέναντι στην οικονομική κρίση αποδεικνύουν ότι μόνο μια λεπτή γραμμή χωρίζει την υποβάθμιση των λειτουργιών τους από την προσαρμογή τους στις έκτακτες συνθήκες. Τα Συντάγματα, εφόσον διαθέτουν ή αναπτύσσουν μηχανισμούς *ανθεκτικότητας*, δεν οδηγούνται λόγω των έκτακτων συνθηκών που προκαλεί η κρίση σε κατάρρευση, υποταγή ή περιθωριοποίηση και αποκοπή από την μεταβαλλόμενη πραγματικότητα, αλλά υποδέχονται τα απρόβλεπτα γεγονότα συνεχίζοντας να επιτελούν αποτελεσματικά τις λειτουργίες τους.